

УДК 726. 1: 271. 2 (477. 43)

Н. О. УРСУ
І. В. БЕРЕЗИНА

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті здійснена спроба аналізу специфіки сакрального зодчества Хмельниччини, зокрема православних храмів.

Ключові слова: православний храм, церква, архітектурний об'єкт, зодчество, стилістика, просторове рішення.

Н. О. УРСУ
І. В. БЕРЕЗИНА

ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРАМЫ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

В статье предпринята попытка анализа специфики сакрального зодчества Хмельниччины, в частности православных храмов.

Ключевые слова: православный храм, церковь, архитектурный объект, зодчество, стилістика, пространственное решение.

N. O. URSU
I. V. BEREZINA

ORTHODOX TEMPLES OF KHMELNYCHCHYNA

The author of the article makes an attempt to analyse the specific character of sacral architecture of Khmelnychchyna, in particular of orthodox temples.

Key words: orthodox temple, church, architectural object, architecture, stylistics, space solution.

Розташування України на перетині торговельних шляхів, на своєрідному перехресті культурних впливів Заходу та Сходу, сприяло обміну ідеями й досягненнями в галузі мистецтва й архітектури, відображенню в монументальному будівництві європейських стилів. Поєднання з традиціями регіональних художніх шкіл, що походили від давньоруського зодчества, зумовило створення низки видатних храмів. Розгляд архітектури Хмельниччини ускладнюється умовами, які формувалися в регіоні упродовж століть. Насамперед це спільна екзистенція багатонаціонального складу населення, полікультурний характер мистецької спадщини, а також численні навали, що вносили своє забарвлення у зодчество міст і містечок краю. Неоднорідність етнічного складу населення України зумовило різницю у віросповіданнях і тривале співіснування різних конфесій. Конфесійні відмінності стали причиною типологічного розмаїття культового будівництва та його розвитку в кількох відносно незалежних напрямках. Внаслідок цього кожен тип культових споруд (церква, костюл, синагога, мечеть) відрізнявся об'ємно-просторовою структурою, стилістичними особливостями та певним ареалом і хронологічними межами поширення, посідаючи неоднозначне місце в картині еволюції цього виду будівництва [5, с. 137].

Історична, геокліматична та культурологічна специфіка зумовила стилістику й типологію сакральної архітектури, що містить споруди різних релігійних конфесій: православні, католицькі, іудейські, ісламські. Достеменно невідомо, скільки православних храмів існувало на Хмельниччині: переважна більшість останніх не збереглась, але відома нам лише за іконографічними джерелами.

Вже понад півтора століття терени Хмельниччини є об'єктом краєзнавчого і наукового інтересу: бібліографія праць з історії краю нараховує сотні найменувань. Інтерес до сакральної архітектури регіону виник ще в XIX ст., на початкових етапах її вивчення. Праці істориків

XIX ст. стосувались передусім хронології заснування кляшторів, монастирів і храмів, а також біографії історичних осіб, пов'язаних із фундацією та зведенням культових об'єктів. Сакральне, зокрема православне зодчество Хмельниччини, досліджували В. Марчинський, О. Пшездецький, О. Сементовський, Ю.-А. Ролле, Ю. Сіцінський, М. Яворовський, В. Гульдман, Є. Пламеницька, О. Пламеницька, В. Вечерський тощо. Проте виключно православні храми ще не були окремим об'єктом розгляду науковців.

Метою статті є розгляд сакральних споруд православного зодчества Хмельниччини.

У другій половині XIV століття відмічається поживлення церковного будівництва на досліджуваних теренах. Цей період відмічений князюванням братів Коріатовичів. Тоді ж постала одна з найменших триконхів – церква св. Апостолів Петра і Павла в Кам'янці-Подільському. Дотепер збережена висока мурована огорожа з брамою, в якій можна побачити різьблені білокам'яні блоки вторинного використання [8, с. 168-171]. Наприкінці XVIII ст. стіни були укріплені контрфорсами, а у 1834 р. до західного фасаду прибудована дзвіниця у стилі класицизму. Прямокутна в плані нава з двома півкруглими конхами завершується на сході півкруглою апсидою [7, с. 169-170]. В інтер'єрі церкви збереглися фрагменти унікальних фресок XVI ст., які неможливо переоцінити, оскільки вони дають уявлення не лише про внутрішнє оздоблення храму, але й про особливості подільської середньовічної школи малярства. Знайдені архітектурні сюжети, вірогідно, мали стосунок до Кам'янця. Яскрава та лаконічна палітра з домінуючими вохристо-червоно-коричневими кольорами, архітектурний малюнок, світлотіньові ефекти, дрібні архітектурні деталі є джерелом для вивчення як техніки середньовічного подільського малярства, так і забудови старовинного Кам'янця.

Свою історію найдавніший православний храм міста Хмельницького (Проскурова) – собор Різдва Богородиці, що знаходиться на початку вулиці Соборної, – веде з далекого XVII століття. Є відомості, що ще у 70-х роках XVII ст. саме на цьому місці стояла невеличка дерев'яна церква. Такою вона залишалася до початку XIX століття. Після пожежі 1822 року, коли згоріли майже всі будівлі старого Проскурова (в тому числі й дерев'яна Різдво-Богородицька церква), було вирішено церкву не відновлювати, а побудувати на її місці кам'яний собор. Будівництво собору взяла на себе держава, «высочайше ассигновав» на цю справу 60 тис. рублів. Спорудження собору почалося у 1835 році, а вже 15 травня 1837 року він був освячений. Площу навколо храму оточував цегляний мур довжиною 196 м; дзвіниця мала чотири великих дзвони (найбільший важив 320 кг). У 1932 році із соборної дзвіниці зняли дзвони, які пішли на переплавку для потреб «індустріалізації», а з початку 1937 року під тиском адміністративно-карних органів у соборі припинили богослужіння. У серпні 1937 року вийшла офіційна постанова про закриття собору Різдва Богородиці. Після 1937 року собор довгий час використовувався спочатку як склад, згодом як архів. У 80-х роках XX ст. чиновники вирішили реконструювати приміщення архіву (тобто собору) під музей атеїзму, а з 1989 року храм Різдва Богородиці знов відчинив двері перед віруючими. Церква зберегла свій первісний вигляд та є найстаршою спорудою міста Хмельницького [3, с. 8-9].

Свято-Покровський кафедральний собор – головний православний храм міста Хмельницького (Українська православна церква) веде свою історію від середини XIX століття. У XVIII-XIX століттях ця частина міста, де нині височить собор, вважалася окраїною Проскурова і 1824 року, згідно з генеральним планом забудови міста, була відведена під християнський цвинтар. Приблизно у ті ж роки в центрі цвинтаря побудували невелику церкву, освячену на честь Покрови Пресвятої Богородиці. За радянських часів Покровська церква запустила. 23 грудня 1938 року за рішенням президії Проскурівської міськради «цвинтарна церква по вул. Фрунзе підлягає закриттю...». Відродження церкви почалося лише наприкінці 80-х років. На місці старої церкви було споруджено новий храм. 14 січня 1992 року відбулось урочисте відкриття та освячення Свято-Покровського кафедрального собору.

У Проскурові діяли дві церкви для військових. Перша з них – церква Андрія Первозванного, споруджена наприкінці XIX століття як полкова церква 35-го Белгородського драгунського полку, який у 80-х роках XIX ст. був переведений на постійне місце дислокації до Проскурова. Полкова церква діяла до 1920 року, а з перших років радянської влади храм використовували як спортзал. Лише у 1991 році було відновлено богослужіння у

православному храмі Андрія Первозванного. Друга – Свято-Георгієвська – споруджена у 1897-1898 роках (дата викладена цеглою на будівлі храму) як полкова церква 46-го піхотного Дніпровського полку та освячена на честь апостолів Петра і Павла. Полк розквартирувався в місті з 1875 року і спершу дислокувався на колишній Хлібній площі (нині – сквер імені Шевченка), де під казарми переобладали торговельні крамниці й склади, а Ярмаркову площу пристосували під плац. Саме на цьому плацу довелося марширувати молодому підпоручику, майбутньому відомому письменнику Олександрю Куприну, який у 1890-894 роках проходив службу якраз у цьому полку. У 1893 році 46-й полк переїжджає в новозбудовані казарми за залізницею (передмістя Дубове). Згодом була збудована й полкова церква, яка діяла до 1920 року. Богослужіння у храмі відновлено у 1996 році турботами архієпископа Антонія. Добудовано дзвіницю, впорядковано прилеглу територію, а саму церкву освячено на честь Георгія Победоносця. Розташована вона на розі вул. І. Франка та Л. Толстого [3, с. 9].

До давніх типів оборонних триконхових храмів України належить Покровська церква в с. Адамівка Вінківського району, головний об'єм якої складається з бабинця, нави з двома невеликими півкруглими конхами-апсидами з півночі й півдня та витягнутої на схід напівкруглої віттарної частини. До бабинця примикає квадратова в плані, двохярусна дзвіниця, завершена чотиригранним шатровим верхом. Церква є унікальним прикладом триконхового храму XVIII ст. [7, с. 194-195].

Наприкінці XVII ст. у південній вірменській частині Кам'янця-Подільського знаходився ще один православний храм – церква св. Миколая. Це кам'яна однонавова одноапсидна церква. Внутрішній об'єм перекритий коробовим склепінням з чотирма розпалубками та конхою з однією розпалубкою в апсиді. Перед центральною частиною західного фасаду зведено невисокий дерев'яний тамбур. Простота об'ємно-розпланувального рішення пам'ятки в синтезі з декором (білокам'яним різьбленням) виводять її в ряд знакових об'єктів пізньороманського зодчества. У вірменському кварталі міста знаходився ще один православний храм – Георгієвська церква, будівництво якої велося під керівництвом архітектора І. Аксельруда. Стилїстика церкви відповідає давньоруським архітектурним традиціям. Проте місце і композиція надбрамної дзвіниці продиктовані традиціями українського зодчества. Оздоблення фасадів дзвіниці виконано відповідно до архітектурного декору церкви. Загалом пам'ятка характерна для русько-візантійського напрямку в зодчестві XIX ст. [7, с. 168-169].

Єпархіальним архітектором у 1832 році був Антон Островський. За його проектом в 1835 році проводилася реконструкція кам'янецького Троїцького монастиря. У 1838 р. було завершено будівництво церкви в ім'я Антонія і Феодосія Печерських на другому поверсі Троїцького монастиря і облаштовано кімнати для настоятеля, а в 1851 році під наглядом А. Островського і керівництвом кам'янецького купця 2-ї гільдії Іцка Аксельруда розпочалося будівництво Георгієвської церкви. Стилїстика церкви відповідає давньоруським архітектурним традиціям. Проте місце і композиція надбрамної дзвіниці продиктовані традиціями українського зодчества. Оздоблення фасадів дзвіниці виконано відповідно до архітектурного декору церкви. Загалом пам'ятка характерна для русько-візантійського напрямку в зодчестві XIX ст. Упродовж 1864-69 років за проектами архітектора Михайла Романовича побудовані кам'яні церкви у восьми подільських селах. Єпархіальним архітектором з 1866 по 1877 роки був Дмитро Освальд. Найбільш значною його роботою була перебудова кармелітського костелу у Казанський собор. Робота тривала з 1867 по 1878 рр. [4, с. 265].

У 1865 році до Подільської губернії було відряджено архітектора Віктора Жайворонкова для будівництва православних церков у поміщицьких садибах. За період з 1865 по 1870 роки в Подільській губернії ним було збудовано вісім кам'яних та п'ять дерев'яних храмів, а перебудовано сімнадцять кам'яних церков. У Кам'янці В. Жайворонков керував реставрацією церков при архієрейському будинку та при духовному училищі.

У 1875 році посаду молодшого архітектора Подільського будівельного відділення зайняв 24-річний Костянтин Введенський. З 1877 по 1880 рр. К. Введенський був єпархіальним архітектором. За цей період він розбудовував архієрейський будинок з церквою в Кам'янці-Подільському [4, с. 267].

З 1884 року посаду єпархіального архітектора обіймав В. Сазонов. Основна його діяльність була спрямована на будівництво православних церков у повітах Подільської губернії. Під його наглядом за типовими проектами постали кам'яні церкви в с. Садки Ямпільського повіту і в м. Муровані Курилівці. Дерев'яні храми були збудовані в десяти подільських селах та в Ярмолинцях. У губернському центрі за проектом В. Сазонова була збудована кам'яна дзвіниця з брамою на міському кладовищі. В цей же час було зведено приміщення жіночого духовного училища в Тульчині [4, с. 267].

Серед православних церков Ізяслава у XIX ст. найчастіше згадується Соборна церква в ім'я Різдва Христового, що розміщувалась у Старому місті, будівництво якої було розпочато в 1823 році. З середини церква була опоряджена й декорована на зібрані віруючими добровільні пожертви. Внутрішній простір оздоблювався двоохрусним іконостасом. Церква була кам'яною, вкритою бляхою і пофарбованою мідянкою. При ній мурована на 4 стовпах дзвіниця. В інтер'єрі церкви облаштована каплиця Преображення Господнього. Також згадується цвинтарна церква Успіння Пресвятої Богородиці, зведена у 1800 році. Залишились відомості, що вона була дерев'яною, маломісткою, ветхою. Ще дві церкви існували у місті. Одна – Святителя і Чудотворця Миколая у Новому місті, побудована 1861 року; мурована в ансамблі з такою ж дзвіницею. Церковного начиння і богословських книг містилось достатньо, але ризниця була убогою. Церква мала благодатну, особливо шановану, ікону Святителя Миколая. Ця Свято-Миколаївська церква побудована на місці зруйнованого від ветхості дерев'яного храму, зведеного у 1766 році. Друга, цвинтарна, – церква св. Архистратига Михайла, споруджена у 1869 році з дерева з такою ж дзвіницею. У цій церкві знаходилась школа грамотності.

Окрему нішу в православному зодчестві краю складають дерев'яні церкви. У храмовому будівництві Поділля XVII–XIX ст. утвердилися два типи церковних споруд – тризрубіві одностовпні та тризрубіві триверхі, хоча, за історичними джерелами, були й п'ятизрубіві п'ятиверхі. Для західного Поділля характерні тризрубіві одностовпні храми з розвинутим опануванням на кронштейнах.

Хрестовоздвиженська церква 1799-1801 рр. в м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області – один з краших зразків тризрубівих одностовпних храмів західного Поділля. Композиційною домінантою храму є квадратний у плані середній зруб-нава зі стрімким восьмигранним наметовим верхом на невисокому восьмерику. Перекриття вівтарної частини і бабинця плоскі. Значно менші, також квадратні в плані, рівновисокі зруби бабинця і вівтаря мають плоскі стелі, вкриті двоххилими дахами з фронтонами. Широке піддашшя, підтримуване випусками вінців зрубу, посилює монолітність об'єму споруди, створює ритм горизонтальних членувань, узгоджений з пропорційною будовою форми храму; в інтер'єрі висотно розкритий простір наві поєднано з бабинцем через арку-виріз. Хрестовоздвиженська церква – яскравий приклад подільської школи народного дерев'яного зодчества [7, с. 168-169].

Ще одна тризрубна, триверха дерев'яна церква (Михайлівська) зведена в 1769 р. у с. Зіньків. Вдало знайдені пропорції зрубів, пластичність завершальних частин, гонтове покриття заломів церкви виводять пам'ятку в ряд видатних зразків подільської школи дерев'яної народної архітектури України. В об'ємі церкви в Зінькові домінує восьмигранний зруб наві, до якого, відповідно, зі сходу та заходу примикають рівновисокі гранчасті зруби вівтаря та бабинця. Через заломі восьмерики зрубів звужуються й завершуються восьмигранними наметовими покриттями. Стрункі форми храму посилюються вертикальним шалюванням стін.

Традиції подільської та волинської шкіл храмобудування переважно простежуються і в пластичному трактуванні об'ємів Воскресенської церкви в Старому Кривині, побудованої 1763 року. Прямокутні у плані зруби бабинця, наві та вівтаря тут також завершуються восьмигранними покриттями на восьмериках з одним заломом та оперізуються широкою галереєю. Водночас дещо присадкуваті завершення церкви споріднюють її з традиціями волинської школи.

Народна архітектурна школа північного Поділля представлена на Хмельниччині Михайлівською церквою в с. Велика Радогощ Ізяславського району. Дерев'яна церква із

дзвіницею зберегла архаїчні риси в трактовці головних об'ємів та внутрішнього убранства [7, с. 208-209]. Одним з найбільш характерних зразків волинської школи народної архітектури є Воскресенська церква в с. Старий Кривин Славутського району, зведена у 1763 році.

Характерною для класицизму є планово-об'ємна структура Іоаннобогословської церкви в с. Маків Дунаєвського району, зведеної у 1839-1862 рр. Церква представляє собою ротонду, десять внутрішніх стовпів якої поставлені по колу та об'єднані арками, стовпи несуть циліндричний світловий барабан з куполом. Стрілчасті вікна в стилі неоготики оздоблені на барабані дрібним профілюванням. Під карнизом проходить декоративний поясок з різьбленням рослинного мотиву. Об'єкт є пам'яткою в стилі класицизм з характерною для Поділля готичною ретроспективою [7, с. 202-203].

Самобутнім рішенням окремих архітектурних і конструктивних елементів відрізняється скельний монастир кінця XII – середини XIV ст. у селі Бакота Кам'янець-Подільського району. Збереглися руїни монастиря в двох рівнях з Михайлівською церквою. У верхньому рівні монастиря розташований вхід – печера у вигляді вишуканого гвинтоподібного приміщення, що спускалося донизу у два оберти. Нижній монастир складався з ряду скельних келій і двохярусної церкви, стіни якої були розписані водяними фарбами.

Таким чином, у православних храмах Хмельниччини простежується розмаїття просторових вирішень. Перша лінія розвитку сакрального будівництва спиралася на спільні з дерев'яними церквами принципи побудови тридільних споруд. Друга лінія наслідувала структуру хрестово-купольних храмів Княжої доби. Одночасно на архітектуру храмів краю впливали європейські стилі – готика, ренесанс, бароко, класицизм. Триконхові храми Хмельниччини, часто не мали висотно розвинених верхів, як згадана вище Петропавлівська церква в Кам'янці-Подільському, лаконічна архітектура та розпланувальні особливості якої полягають у тридільності, наявності західної оборонної башти та напівкруглої апсиди. Ознайомлення з традиційними дерев'яними храмами Хмельниччини дає підстави стверджувати, що впродовж тривалого часу тут зберігалися переважно тризрубові одно- чи триверхі церкви. Традиція будівництва тризрубових з високими завершеннями храмів побутувала не лише на східному порубіжжі регіону, а й у центральній частині, про що свідчать кілька вцілілих церков на Хмельниччині. До окремої групи можна віднести православні храми XIX століття, які постали чи були реконструйовані з сакральних споруд інших конфесій. Вони несуть у собі інтегровані риси. Як правило, основний корабель храму зберігав автентичність, а добудови і декоративні архітектурні деталі надавали споруді православного звучання. Православні храми Хмельниччини представляють як муроване, так і дерев'яне зодчество, а також демонструють розмаїття стилістичних проявів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гульдман В. К. Памятники старины в Подоліи / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1901. – 401 с.
2. Єсюнін С. М. Вулиці Хмельницького. Історико-довідкове видання / С. М. Єсюнін. – Тернопіль: Видавець В. П. Андрійшин, 2005. – 122 с.
3. Єсюнін С. М. Проскурів – Хмельницький. Подорож у часі / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ПП Гонта А. С., 2006. – 60 с.
4. Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори XIX ст. / А. Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 264-270.
5. Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; [за ред. В. І. Тимофійєнка]. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
6. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник. – Львів-Кам'янець-Подільський: «Центр Європи», 2003. – 320 с.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстр. справочник-каталог: Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с.
8. Пламеницька О. А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. – 388 с.

9. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
10. Хмельниччина: Дивокрай // Всеукраїнський науково-красназничий збірник; [за ред. О. Завальнюка]. – Кам'янець-Подільський: ОПОМ, 2007-2008. – № 1. – 104 с.
11. Хмельниччина справжня. Фото книга. (Видання друге). – Хмельницький: Поліграфіст, 2007. – 156 с.